

Gerndt, Helge: *Sagen – Fakt, Fiktion oder Fake? Eine kurze Reise durch zweifelhafte Geschichten vom Mittelalter bis heute.* Münster–New York, Waxmann, 2020, 238 p.

Helge Gerndt, a müncheni egyetem emeritus néprajzprofesszora rövid utazásra invitálja az olvasókat, aminek keretében a rejtelmes mondavilág kérdéseibe avatja be képzeletbeli utitársait. Ő maga hosszú évtizedek óta járja ezt az utat, szavára, érveléseire oda kell hát figyelni, noha első mondatára felkaptam a fejem: *Hogy mi a mese, azt mindenki tudja, de hogy a monda?* Mert a mese definíciója, s pláne vegyítiszta megkülönböztetése a mondától sem annyira egyszerű. De hát ezt Helge Gerndt is tudja, így a kezdőmondatot inkább az olvasó figyelmének a felkeltésére szolgáló fordulatként értelmezem. Mi azonban maradjunk még ennél a mese–monda dichotómiánál, hiszen a kutatók igen gyakran egymással szemben, egymás ellenében határozzák meg a két műfajt (Gerndt ezt, nem alaptalanul, a dolog túlzott leegyszerűsítésének tartja), miközben a mesekutatás hajnalán, a 19. század első felében (sőt később is), legalábbis tájainkon, meg sem különböztették őket egymástól. Gondoljunk csak Erdélyi János híres gyűjteményére, a *Népdalok és mondákra*,¹ amelyben egyetlen monda nem szerepelt. Azok mind mesék voltak, s később maga a szerző is ilyen műfaji meghatározással gyűjtötte ki saját gyűjteményéből őket, s jelentette meg külön kötetben.² Pavol (Pavel) Dobšinský nagyszabású gyűjteményének a címe *Prostonárodné slovenské povesti* (tehát szlovák népmondák), miközben a benne található szövegek jó háromnegyede mai értelemben véve mese, s mindössze egynegyede monda (povest). Nota bene, Dobšinský mai kiadásainak

címe (félreértés ne essék: ugyanazokról a szövegekről van szó) már meséket (*rozprávky*) ígér.³ Amennyiben hallgatóimat kérdezem az egyetemen, mi a monda és a mese közti különbség, általában tudják az alap- és középiszkolai tananyagot: a monda tartalmaz valószínűleg elemeket, a mese meg teljesen kitalált történet. Ez a leegyszerűsített definíció voltaképpen a Grimm fivérek által 1816-ban, a *Német mondák* (*Deutsche Sagen*) első kiadásához írott bevezetőjének sorait visszhangozza: „A mese költőibb, a monda történelmibb; amaz szinte önmagában, veleszületett virágzásában és kiteljesedésében is biztosan áll; a mondának, amellet, hogy színekben nem olyan gazdag, sajátja még, hogy valami ismerthez és tudotthoz, egy helyhez vagy történelmileg adaltolt névhez kötődik.”⁴

A német kutatás jó néhány, mára klasszikusnak tekinthető szerzője (pl. Max Lüthi⁵ vagy Lutz Röhrich⁶) a mese és a monda műfaját gyakran együtt, egymás fényében, vagy ha úgy tetszik, egymás ellenében vizsgálja és értelmezi, ami rendben is van, hiszen olyan műfajokról van szó, amelyek (mint látni fogjuk) jól beazonosíthatóak ugyan, ám éles határvonal

1 Erdélyi János: *Népdalok és mondák*. 1–3. Pest, Bizományban Emich Gusztávnál, 1846–1848.
2 Erdélyi János: *Magyar népmesék*. Képes kiadás. Pest, Heckenast Gusztáv, 1855.

3 Noha korábbi mutatóványok is megjelentek (például 1858-ban Rozsnyón), itt most az egyik első teljes kiadásra hivatkozom: Dobšinský, Pavol: *Prostonárodné slovenské povesti*. Turčianský sv. Martin, k.n., 1880–1883. A 20. század elejétől aztán, mind a népszerű, mind a tudományos kiadások címe részben megváltozott. A legutóbbi, nagyon jó, teljes kiadás: Dobšinský, Pavol: *Prostonárodné slovenské rozprávky I–III*. Jana Pácalová szerk. Bratislava, Tatran, 2016–2017.
4 Grimm, Jacob és Wilhelm: *Német mondák*. Pozsony, Kalligram, 2009, 9. p. (az idézett rész Adamik Lajos ford.)
5 Lüthi, Max: *Volksmärchen und Volkssage. Zwei Grundformen erzählender Dichtung*. Dritte, durchgesehene Ausgabe. Bern–München, Francke Verlag, 1975.
6 Röhrich, Lutz: *Sage und Märchen. Erzählforschung heute*. Freiburg–Basel–Wien, Herder, 1976.

mégsem húzható köztük: hol itt nyúlik át, hol ott türemkedik be valami. A nemzetközi népmesekutatásnak klasszikus, az utóbbi száz évben egymásra épülő nemzetközi katalógusa⁷ van, amit azonban (a két műfaj közti elmosódott és ráadásul történetileg mozgó határok miatt) a mese- és a mondakutatók is haszonnal forgathatnak. Helyénvaló tehát, ha ugyanaz a kutató időnként mindkét műfajt szemmel tartja, ahogy az a magyar kutatásban, hogy mást ne említsek, Nagy Ilona,⁸ a cseh folklóriztikában meg Oldřich Sirovátka,⁹ vagy a német nyelvűben, annak idején éppen a most bemutatásra kerülő kötet szerzőjét is meghatározó módon inspiráló bécsi Leopold Schmidt¹⁰ munkásságát jellemzi.

7 Aarne, Antti: *Verzeichnis der Märchentypen*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia Toimituksia, 1910; Aarne, Antti–Thompson, Stith: *The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography*. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia–Academia Scientiarum Fennica, 1961; Uther, Hans-Jörg: *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. Based on the System of Antti Aarne and Stith Thompson*. Vol. 1: Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales, with an Introduction. Vol. 2: Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. Vol. 3: Appendices. Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia–Academia Scientiarum Fennica, 2004. Ide kívánczik Magyar Zoltán grandiózus munkájának az ismételt megemlézése: *A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex I–XI*. Budapest, Kairosz Kiadó, 2018. Vö. Liszka József: A füles fotel. Periferikus gondolatok Magyar Zoltán magyar történeti mondakatalógusa kapcsán. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 22, 2020/2, 85–55. p.

8 Nagy Ilona: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok*. Budapest, L'Harmattan, 2015.

9 Sirovátka, Oldřich: *Česká pohádka a pověst v lidové tradici a dětské literatuře*. Brno, Ústav pro etnografii a folkloristiku AV ČR, 1998.

10 Schmidt, Leopold: *Die Volkserzählung. Märchen, Sage, Legende, Schwank*. Berlin, E. Schmidt, 1963.

Rátérve Helge Gerndt munkájára, nézzük először a szerkezeti felépítést. A szerző tizenhárom fejezetre (nem lehet nem észrevenni: egy egyetemi szemeszter anyaga) tagolja kötetét. Az alap szövegfolyamot egy személyes hangvételű epilógus, valamint aprólékos jegyzetapparátus, ami egyszersmind a téma válogatott irodalmát is adja, illetve a személynév- és tárgymutató zárja. Gerndt kérdésfelvetése már magában a kötet címében adva van. *A mondák tények, fikciók vagy hamisítványok?* Kérdéseit az első fejezetben a Tell Vilmos-mondakör képbe hozásával hegyezi ki: 1307. november 19-én a svájci Uri kantonban egy bizonyos Tell Vilmos (ezt már így megszoktuk, noha ma Wilhelm Tell illene írni), egy Geßler nevű császári helytartóval kirobbant konfliktusban, íjpuskájával a saját fia fejéről lelőtt egy almát (gyerekkorunkból ismerjük, a filmsorozat minden epizódja ezzel a repülő nyílveszszóvel és az általa kettéhasított alma képével kezdődött). Az esetet Aegidius Tschudi jó két évszázad elteltével, 1555 tájékan örökítette meg *Svájci krónikájában*, ami aztán először, megint csak eltelt közben szinte kétszáz év, 1734-ben jelent meg nyomtatásban. Friedrich Schillernek a történetről készült drámája (1804) a német nyelvterületen rendkívül népszerűvé tette Tell Vilmos históriáját.¹¹ De joggal tehető fel a kérdés: valóban egy megtörtént történeti eseményt örökít meg? Vagy egy fantáziaszülemény, netán hamisítvány? Tell Vilmos almája tény, fikció vagy hamisítvány?

A következő fejezetekben a szerző (meg kell, hogy mondjam, vérbeli pedagógusként) konkrét eseteket (a bolygó hollandi, Auerberg-

11 Nem tudom elhallgatni, hogy a népszerűséghez nyilván hozzájárult a Tell Vilmos-történet egyes szereplőinek megjelenése az ún. magyar kártyán (más néven: Tell-kártya). A téma a közel-múltban a budapesti ún. Wichmann söröző épületének (ahol korábban Schneider József kártyafestő műhelye volt, s állítólag 1836-ban ott készült a magyar kártya prototípusa) lebontása, illetve le nem bontása körüli purparléban közérdeklődésre tett szert. De most ebbe ne menjünk bele.

mondakör, Oroszlán Henrik mondája, az égből pottyant tehének vagy a 2001-es terrortámadás, az azt követő, Anthrax tartalmú levelek, s igen, egy említés erejéig már a koronavírus modern mondaanyaga) és elméleti-módszer-tani kérdéseket felváltva tárgyal. Felhívja a figyelmet a mondatok két aspektusára: a korai, szövegközpontú, a tizenkettedik órával riogató, mondaszövegek százezreit eredményező leletmentésre, illetve a későbbi, a mondák „biológijára” figyelő¹² s ezáltal jobban értelmezhető és definiálható anyagot eredményező kutatásokra. Önmagában a szöveg ugyanis nem mindig elegendő a műfaji besoroláshoz, értelmezéshez. Ahhoz szükség van a mesélési szituáció, indíték, az elbeszélő és hallgatósága viszonya stb. ismeretére is.

Már Max Lüthi is megfogalmazta, noha ő eléggé mereven igyekszik a mesét a mondától különválasztani, hogy a mese előadójának (és hallgatóságának) sem célja, sem igénye, hogy hihető történetet adjon elő, hallgasson meg. A monda viszont eleve élmény- vagy eseménybeszámolóként hangzik el, s a két fél (tehát az elbeszélő és hallgató) közül legalább az egyik valóságként kezeli, pontosabban igyekszik valóságként elfogadni. Néhány példa ahhoz, hogy voltaképpen ugyanaz (vagy egymásra nagyon hasonlító) jelenség mese- vagy mondaanyag lehet, attól függően, hogy az előadó vagy a hallgatóság azt mennyire tartja hihetőnek. Egy, az égből szárnyaló táltosparipa, azt hiszem, bármelyik hallgató (vagy olvasó) számára egyértelművé teszi, hogy a mesék világában járunk. Hihetetlen, de elhisszük, nem csodálkozunk rajta, hiszen a mese világában minden lehetséges. Egy repülni tudó szerzetes történetét viszont kétkedve hallgatjuk, de (ha hitetlenkedve is) elhisszük, hiszen igaz történetként van előadva.¹³ Ha egy mesehős egy

túlvilági (vagy másik világi) lényel találkozik, vagy éppenséggel a csillagszemű juhászleány érti a madarak nyelvét, azon nem csodálkozunk, hiszen tudjuk, hogy a mesében járunk, ahol minden lehetséges. Viszont a hazajáró halotról, vagy egyéb kísértetekről szóló történeteket némi hitetlenséggel hallgatjuk, de végső soron elhisszük, mert megtörtént eseményként vannak előadva. Tehát mondák. Az *öregasszony és Halál* mesét hallva nem csodálkozunk azon, hogy a Halál emberi alakban megjelenik az öregasszonynál, majd ráadásul az őt többször át is veri. Mese, ahol minden lehetséges. A mesélő sem bizonygatja a történet igaz voltát, s ezt a hallgatóság sem igényli. A mondáknál más a helyzet. Azokat saját élményként vagy belátható kapcsolathálón belüli információként adják tovább. Egy további példa: egy ismerősöm vejenek a nagyjával történt, hogy este a lakása lépcsőjén akarva lemenni, megbotlott, de egy erős kéz elkapta a karját és az idő

rendkívül tanulságos példa. Egy késő középkorra datálható tömeges gyilkosság emlékére állított kilenc fakereszt (amit azóta is, újra és újra felújítanak) lényegében életben tartja ezt a történetet (mellette vezet a D1-es számú autópályára, aminek itteni pihenőjét is erről nevezték el), miközben (jelenleg alapvetően már a világhálón) kapcsolódik hozzá egy másik mondakör, ami az említett gyilkosság egyik áldozatához, a menyasszonyhoz köthető. E szerint szelleme ott röpköd ma is a Prága irányába vezető autópályára fölött, s ha valamelyik autós szélvédőjére telepszik, akkor általában tragikus balesetet okoz (vö. a világszerzte ismert *Molyember / Mothman* példáját). Ehhez az egy helyszínhez kapcsolódó, a mai napig élő és burjánzó „igaz történetek” garmadáját mutatja be a szerző, ami a jelenkori mondaképződés szép példája. Vö. L. Juhász Ilona: *Kilenc kereszt (Devét křížů)*. Egy szakrális kisemlék nyomában a világhálón. Új perspektívák a néprajzkutatásban. *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve*, 2009, 551–541. p.; L. Juhász Ilona: *Devét křížů*. Po stopách jedného komplexu drobnej sakrálnéj pamiatky na internete. Nové perspektívy v národopisnom výskume. *Acta Ethnologica Danubiana*, 13 (2011), 103–144. p.

12 A módszer iskolapéldája lehet Milan Leščák munkája: *Humoristické rozprávania na Spiši (1962–1967)*. *Pokus o výskum frekvencie výskytu*. Bratislava, Ústav etnológie SAV, 2010.

13 L. Juhász Ilona egy kutatása a Brünn-közeli Kilenc kereszt (Devét křížů) mondája kapcsán

asszonyinak így nem esett baja. Az a kézszorítás az *uram kézszorítása volt*, meséli az évek óta özvegy nagymama. Karján később véraláfutás is jelezte az erős kézszorítást, meséli ismerősöm, vejenek nagyanyjára hivatkozva. Hallgatva az ilyen történetet, hitetlenkedünk, de hát az a véraláfutás... Amit nem láttunk, csak ismerősünknek... talán a veje... vagy annak nagyanyja. No, ez a monda.

Mivel azt hiszem, most már a rendelkezésre álló terjedelemnek és drága szerkesztői türelmének is a végére értem, végezetül engedtessek meg Helge Gerndt definícióját idézni, hogy akkor szerinte (ahogy ő fogalmaz óvatosan), inkább csak absztrakciós szinten, mi a monda: „Egy aránylag rövid, szöveges beszámoló valamilyen szokatlan, gyakran kellemetlen eseményről vagy élményről, ami állítólag valóban megtörtént, s a beszélgetési szituációban az elfogadás és a kételkedés közt ingadozik.”

Liszka József

Mohay Tamás (szerk.): Nemzedék, szerep, érték. Családi kapcsolatok, szokásrend és értékvtáltások történeti alakulása a 20. században. Budapest, ELTE BTK Néprajzi Intézete, 2016, 370 p.

Lelkes érdeklődő, vagy akár (részben avatott) szakmabeli számára is repeső öröm, de „lehetetlen küldetés” is minden tanulmánykötet, konferenciakiadvány, sokszerzős mű ismertése, melyből sem válogatni, sem kihagyni nem illik (vagy indoklásra szorul), kiemeléssel meg olykor fölé-emelés zajlik, mely sokszor éppoly kétes, mint a felejtés. Felejtteni vagy hanyagolni márpedig nem lenne érdemes a címben jelzett kötetet, mert részben a szaktudomány ritkán merészkedik „rokon” vagy „szomszédos” területek szakmai értékelésére, de a néhány mégis megszülető referencia meg aligha képes méltó módon elismerni sok-sok szerző még több munkájának eredményeit, meghallani kérdéseit, folytatni örökségét, továbbvezetni elindult kutatásait és még „értékelni” is az együttes eredményt. Lehet ugyan-

akkor felületesen is képet adni, lehet a több száz oldal egyetlen írásából valamely „másként gondolható” részletet kiemelni s arról kritikai felszínességeket elmondani a máskéntgondolás nevében. Erre sok szempont figyelembevételével együttesen nemigen vállalkozom. De ha már képtelen küldetés amúgy is, engedtessek legalább körvonalakkal jelezni, mit is kínál maga a mű, melynek huszonkét tanulmánya óvatos becsléssel is hetekig tartó ismerkedést igényel a címben körvonalazott kérdéskörökkel. E „körberajzolás” – ha lehet – még lehetetlenebb a kötet címbe préselt tematikát illetően, hisz amennyiben létezik a nem iskolásan vett tárgyi és szellemi néprajz, annak nagyjából két- vagy háromötöde leírható lenne ilyen kulcsfogalmakkal, mégannyira az alcím tovább tágitott etnográfiai, etnológiai, szociokulturális és történeti dimenziói révén. Ekkora körvonal nincs is, vagy ha van, hát lelóg a lapról... Ezenfelül: a kötet anyaga egy 2015-ös tavaszi kétnapos konferenciára épül, ahol rokon szakmákkal közös, sok jelenlévő, számos kérdés, hozzászólás, reflexió által kiegészített találkozás amúgy sem csupán szellemi eszmecsere volt, hanem a Néprajzi Intézet nyolcvanéves fennállásának emlékével megkezdett összegzési-áttekintési mérlegelés folyamatában az egyik állomás, mely az „Emlék, emlékezet, életút” témakörű korábbi konferenciakiadvány folytathatóságát is kellett tükrözze (erről Mohay Tamás részletesebben szól előszavában a meghirdetett tematikát, a beérkezett tématerveket és eszmecsere-re készítő kérdéseket is említve). Az interdiszciplináris szándék és nemzetközi előadói sereglet ezekből fakadóan is arra kínálta készíttést, hogy eltérő szempontok, olykor vitatkozó tónusok, másféle módszerek és tudásmódok kapjanak helyet – amit azután a kötet is híven közvetít.

Mintegy „rálátást” engedve, a könyv öt nagyobb fejezetbe tagoltan közli az előadásokat és közlésre szánt tanulmányokat. Nemzedékek, szerepek, értékek, szokások, kitekin-tés az átölelő fejezetcímek sorrendje, s magyar néphagyománytól (Andrásfalvy Bertalan), nagykunsági örökségfelfogástól (Örsi

Julianna), budapesti kerületi jelenkortörténetig (Vasasné Vida Réka) és bolgár családhistóriáig (Menyhárt Krisztina), kárpátaljai életstratégiáig (Kótyuk Erzsébet), mexikói iskolapéldáig (Schiller Katalin) vagy erdélyi szokáskutatásig (Fülöp Hajnalka, Balázs Lajos, Tasnády Erika) annyiféle szerkezet, történet, normarend virul a kötet lapjain, hogy kevés szakmai érdeklődés van, mely ne találhatna forrásra ez oldalakon. Hajlamom van „kivonatolásra” – de ezt itt most nem tenném, gazdagon érzekelve mindazt a befektetett munkát, kutatási szorgalmat, terepen-létet, közlési szándékot, árnyalást és igazítási szándékot, önálló felismerést és szakismereti párhuzamok keresését, mely ott ül ez írások mélyében. Ennélfogva aligha akad más, mint valamely kényes lelátóról rápillantani az írások hordozott, képviselt, megjelenített tartalmaira. Ezt persze illő valamely kínos kritikai visszafogottsággal tennem, s ezt mint szemléleti pozíciót el is fogadom. Egészében, a komplex „rálátást” imitálva úgy fogalmaznék: ismeretek szakmai kérdések és közelítésmódok, melyeket ez a kötet nem képvisel, nem tematizál (ilyen példaképpen a közös „nevezőt” kereső konferenciaszervezési szempontok között nem szereplő dekonstrukciós problematika, a szaktudomány „alkalmazási minőségének” kihívó gondja, az etnológia és etnográfia vagy folklorisztika és szokásnéprajz közötti finom distinkciók összhangba hozatala a szociológiai, kulturális antropológiái, recens kutatómetodológiai problematikákkal), de a tanulmányok lapoztán erősödik a benyomás, hogy nem is szükséges mindenáron a harmóniákkal párban képződő diszharmóniák felhangjainak megnevezése, enélkül is lehet teljes egy kutatási anyag, gyűjtött adat-tömeg, terepkutatási tapasztalat. Itt jöhetne a szakmai felülnézet szempontja – ezt azonban a kötet egész interdiszciplináris kontextusa érvénytelenítené. A generációk közötti kapcsolathálózati, intimitási, interakciós tér leírásában például Keszei András emlékezet és emlékeztetés fogalomkörével éppúgy megteremtí a történeti dimenziót, mint a magyarországi németek generációinak belső rendjét taglaló Vass Erika, vagy a kiskanizsai kapcsolatfor-

mák történeti rendjével itt szereplő Molnár Ágnes, aki egész doktori disszertációt írt a kanizsaiakról és nagyjából mindent tud a családról, amit empirikus kutatásban érdemes. Vagy az 1944–45-ös viharok családi és személyes emlékezetben megmaradt lenyomatairól Bartha Ákos éppúgy értekezik a „homo narrans” értelmében, mint a feldolgozott két életútinterjúval az oral historynak is szerepet adó emlékezetrekonstrukciós kortárs kutatások, holokauszt-adatbázisok feldolgozói vagy a kortárs életvilágok narratív struktúrái körül jártos más kutatók..., vagy az iskolai oktatás szociokulturális, családstruktúrára jellemző vagy a migrációs készletekkel összefüggő problematikák esetében Schiller Katalin a nemek, a tudás, a térségi körülmények vagy a generációs különbségek stílussajátosságait éppúgy látja a totonák társadalom történetjében, mint kortárs fejlesztési programok kilátásait mérlegelve. Egyszóval a „magaslesről” világosan belátható, hogy a fejezetekbe, elvben „tematikus” blokkokba tagolás nem merev struktúrát, hanem olvasóknak szóló könnyítést képvisel inkább... – nem igazán jogos szempont tehát a diszciplináris „határokat” számonkérni vagy elvárni. Sőt, a kötet egyik fő erénye ezek átjárhatóságának empirikus és közvetlen tapasztalata is.

A család mint jelenség evidens jelenléte, valamint a történeti dimenziók, térségi relációk mindenkor nyilvánvalósága is visszatükröződik az írások java többségéből (hangsúlyokkal azért egyik vagy másik felé...), de a „hagyományos” szokáskutatások („feleségszerzés néprajza” Balázs Lajos írásában, a nemi szerepkörök éneklési szokásokba tagolódása Tasnády Erika dolgozatában, a karácsonytartás utóbbi fél évszázada Lázár Katalin szakirodalmi áttekintésében, vagy a hagyományos konyha és a kortárs gasztrobloggerség viszonya Bádi Anikó műves elemzésében) akár kölcsönös utalások nélkül is komplementer viszonyban maradnak (mondjuk értékrend és identitás iparos relációit taglaló tanulmányban, Kovács Kata várpalotai példáival, vagy a népszokások szerepének méltóságát előtérbe helyező Andrásfalvy Bertalan-írásban) azokkal

a kortárs jelenségeket ismertető vizsgálódásokkal, amilyen például Szőke Anna vajdasági témaköre a tradicionális családi és értékviszonyok bomlásával összefüggő társadalmi értékváltozásokról, vagy a családi érték-konfliktusok, értékörzés és szokásjogi átalakulás kérdései Nagy Janka Teodóra ugyancsak délszláv történeti forrás- és joghistóriai áttekintésében. Röviden tehát: a tematikus körvonalakon túlra kisugárzó tapasztalati és szemléleti, földrajzi vagy kultúraközi, néphagyományi és modernizációs hatásegüttesek önmaguknak és interakciók hullámain át is jelzik a néprajztudomány komplexitásának sokszínű megjeleníthetőségét akár egyetlen konferencia anyagában is.

A.Gergely András

Francová, Zuzana (ed.): Mesto a jeho pamät. Zborník z vedeckej konferencie. Bratislava, Múzeum mesta Bratislavy, 2020, 280 p.

A Pozsonyi Városi Múzeumot 1868-ban hozták létre jeles helyi kutatók és polgárok az ugyanazon évtől működő Pozsonyi Városszépítő Egylet hathatós támogatásával. Az alapítás 150. évfordulója kapcsán a múzeum 2018. október 17-én és 18-án *Mesto a jeho pamät* (A város és emlékezete) címmel konferenciát tartott, 2020-ban pedig ugyanezzel a címmel napvilágot látott az a kötet, amely a tanácskozás előadásaiából érlelt tanulmányokat tartalmazza színes képanyaggal együtt.

A 350 példányban megjelent, Zuzana Francová művészettörténész, muzeológus (Pozsonyi Városi Múzeum) szerkesztette kiadvány szlovák törzsszövegei után angol összefoglalók, a könyv végén pedig a szerzőket bemutató rövid ismertető olvashatók.

Az íráskorát Francová bevezetője után Gaučík Istvánnak az 1867-es osztrák–magyar kiegyezés utáni magyarországi kultúrpolitikával és annak múzeumügyi vetületeivel foglalkozó tanulmánya nyitja. A korábban a városi múzeum munkatársaként, jelenleg pedig a Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének kutatójaként tevékenyke-

dő szerző a többi közt azt járja körül, hogy a dualizmus kori Magyarország vezető rétege átfogó modernizációra és az általi nemzetiségi homogenizálásra törekedett. A történész szerint Wlassics Gyula (1852–1937) 1895 és 1903 közti vallás- és közoktatásügyi miniszter tézise – lényegében az intenzívebb kultúrpolitika és az ezzel összefüggő magyarosítás sürgetése – a magyar politikai elitnek azt a látomását tükrözte, miszerint a múzeumok az etnikai homogenizálás fontos tényezői lehetnek, és elősegíthetik a magyar kultúra többi fölé rendelését. Ugyanakkor kérdésesnek látszott – igaz, inkább elméleti síkon –, hogy hatalmi eszközökkel fejleszthető-e a magyar nemzeti kultúra a nemzetiségi és a vegyes etnikumú területeken. A valóság Gaučík szerint inkább az volt, hogy nemzeti közösségek párhuzamos világai kezdtek kialakulni, miközben elmélyült azok egymással szembeni bizalmatlansága.

A fentiekkel összefüggésben Gaučík azt is megvizsgálta, hogy a kultúrpolitika a múzeumügy egyik legfőbb kormányzati szerve, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége révén 1903 és 1913 közt milyen mértékű anyagi támogatásban részesítette a vidéki városok helyi múzeumait. A főfelügyelőség jelentéseiből kitűnik, hogy az egy évtized alatt biztosított támogatások teljes összege tekintetében a 24 kedvezményezett közül a Pozsonyi Városi Múzeum a 22. helyen szerepel 6500 koronával, míg ugyanebben az időszakban a Rákóczi-kultusz erősítésével is magyar nemzeti központtá fejlesztendő Kassa múzeuma kapta a legnagyobb összeget, 33 400 koronát. A szerző megvilágítja: a főfelügyelőség álláspontja szerint a pozsonyi múzeum kellő anyagi és intellektuális háttérrel rendelkezett az önkormányzat által is támogatott városzépítő egyletnek köszönhetően.

A bevezető tanulmány után néhány további írást a városi múzeum első időszakához köthető személyiségeknek szenteltek. Peter Buday művészettörténész (Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Képzőművészet-történeti Tanszék) Helmár Ágost (1847–1912) tanárról, muzeológusról és

műemlékvédőről értekezett, Katarína Beňová művészettörténész (Szlovák Nemzeti Galéria; Komenský Egyetem Bölcsészettudományi Kara, Képzőművészet-történelmi Tanszék) pedig a pozsonyi származású, főként Bécsben tevékenykedő, alkotásai egy részét a Pozsonyi Városi Múzeumra hagyományozó (és szülővárosát köztéri alkotásokkal is gazdagító) Tilgner Viktor (1844–1896) szobrászművésznak az intézményhez fűződő viszonyát vázolta. Elena Kurincová levéltáros-történész (Pozsonyi Városi Múzeum) Ovidius Faust (1896–1972) szakmai és emberi profilját rajzolta meg, már a tanulmány címével is jelezve, hogy Faust a városi múzeum 1923 és 1945 közti legmeghatározóbb munkatársa volt (a konferencia helyszínéeként szolgáló múzeumi előadóterem is az ő nevét viseli). Faust 1919-től a városi levéltár, a következő esztendőől pedig a múzeum munkatársának számított, majd 1923-ban a levéltárt, a múzeumot és a könyvtárat magában foglaló önkormányzati intézmény, a Pozsonyi Városi Tudományos Intézetek élére került.

Ugyancsak a városi múzeummal foglalkozik Francovának a két világháború közti kiállításokat áttekintő, Marta Janovičková művészettörténésznek az 1961 és 1989 közti tárlatformálási ambíciókat taglaló dolgozata, valamint Margaréta Musilová régész és Peter Horanský néprajzkutató, műemlékvédelmi szakember összegzése a múzeum székhelyéül szolgáló Óváros háza északi szárnyában folyt legutóbbi (2008–2010) régészeti kutatás eredményeiről (Janovičková és Musilová a városi múzeum munkatársa, Horanský szabadúszó kutató).

Más pozsonyi intézmények építettörökségvédelmi tevékenységéről referáló írások is szerepelnek a kötetben. Ilyen Andrej Botek építészet- és művészettörténész (Szlovák Műszaki Egyetem, Építészeti Tanszék és más intézmények) tanulmánya az Isteni Megváltóról Nevezett Nővérek Kongregációja pozsonyi épületeiről és azok egy részének közelmúltbeli renoválásáról, továbbá Anna Gondová építész (Pozsonyi Városi Műemlékvédelmi Intézet) áttekintése a pozsonyi vár felújítástörténetéről

és a kutatáshoz használható levéltári forrásokról, valamint Juraj Kucharík történész (Szlovák Nemzeti Múzeum – Történelmi Múzeum) „leltára” a mai Pozsony területéhez és a város környékéhez kapcsolódó római kori történelmi és régészeti ismeretanyagról.

Van a könyvben egy levéltárakkal, illetve azok dokumentumaival foglalkozó rész is. Ján Kúkel levéltáros-történész, a Pozsonyi Városi Levéltár munkatársa ezen archívum kezdeti időszakáról szolgál összefoglalóval. Erika Javošová, a Szlovák Nemzeti Levéltár levéltárosa-történésze a Pálffyknak és a pozsonyi káptalannak az ebben az archívumban őrzött fondjait, valamint a káptalani könyvtárat jellemezte, elsősorban azt summázva, hogy milyen Pozsonnyal és a város lakosaival kapcsolatos adalékok szűrhetők ki a fennmaradt dokumentumokból.

Rastislav Luz levéltáros (Szlovák Nemzeti Levéltár) a *Pamätná kniha mesta Bratislavy* ('Pozsony város emlékkönyve') című városi krónika 1933 és 1945/1946 közti történetét tárta a konferencia résztvevői és az olvasók elé.

Az örökség képi „hordozóiról” is találunk néhány tanulmányt a kiadványban. Hana Klišanová művészettörténésztől (Szlovák Nemzeti Múzeum – Történelmi Múzeum) arról kapunk összefoglalót, hogy milyen Pozsonyt bemutató vagy a városban fogant képzőművészeti alkotásokat őriznek a Szlovák Nemzeti Múzeum Történelmi Múzeumának gyűjteményében. Patricia Ballx művészettörténész (Pozsonyi Városi Galéria) Karl Frech (1883–1945) képzőművész Pozsonyt ábrázoló alkotásait vette számba (a kutató 2018-ban négy nyelvű, köztük magyar képfeliratokkal ellátott albumot jelentetett meg K. Frech címmel). Lucia Almásiová művészettörténész (Szlovák Nemzeti Galéria) összegyűjtötte, hogy milyen fényképeken és miként jelenik meg Pozsony a fotózás kezdeteitől 1918-ig terjedő időszakban.

A konferencia jól láthatóan abból a koncepcióból indult ki, hogy Pozsony emlékeivel, emlékezetével számos aspektusból és több intézmény is foglalkozik. A szervezők eredeti elképzelése szerint a rendezvény ennél is

tágabb kitekintéssel szolgált volna: más szlovákiai és közép-európai városok örökségvédelmi tevékenységéből kívántak ízelítőt adni. Francová szerint ez csak részben sikerült, mert a 11 felkért nem pozsonyi intézmény zöme nem mutatott kellő érdeklődést a tanácskozáson való részvétel iránt. A kötet záró részében mégis hasznos írások olvashatók a kassai Kelet-Szlovákiai Múzeum két világháború közti néprajzi gyűjtőmunkájáról (az intézmény két munkatársának, Klaudia Buganová néprajzkutatónak és Dušan Béreš történésznek köszönhetően), a jogelődjeit is beleértve 1883-tól működő Prágai Fővárosi Múzeumról (az ott dolgozó Tomáš Dvořák történész révén) és a Budapesti Történeti Múzeum részét képező Kiscelli Múzeum történelmi kiállításainál megfigyelhető új trendekről (Perényi Roland történész, főmuzeológus tanulmánya alapján).

E felsorolás után rövid ismertetőkben csak néhány tanulmányból ragadunk ki olyan mozzanatokat, amelyek az ismeretek vagy a szemlélet szempontjából tanulságosak lehetnek, esetleg jól jellemzik a várostörténeti kutatásokat.

Peter Buday Helmár Ágostról szóló munkájában megjegyzi: „A 19. századi egyesületek jelentősége a városi közösségek fejlődése szempontjából vitathatatlan, de ez az általánosan elfogadott tény nem teljesen korrespondál a velük kapcsolatos ismeretek jelenlegi állásával.” Tegyük hozzá, hogy – minden múltfeltáró igyekezet ellenére – ugyanez érvényes a város számos hajdani személyiségével kapcsolatban. „Sajnos – írja Buday Helmárra is vonatkoztatva –, e tevékeny egyéniségek közül sok teljesen eltűnt a történelmi emlékezetből, mások pedig a feledés peremén billegnek.”

Helmárral kapcsolatban a pozsonyi helytörténeti és népszerűsítő irodalomban leggyakrabban talán arról emlékeznek meg, hogy 1903-ban a pozsonyi Prímási palotában Radisics Jenővel, a budapesti Iparművészeti Múzeum igazgatójával együtt felfedezte a Héro és Leander történetét bemutató, 17. századi pozsonyi falikárpitokat. A tanár egyéb tevékenységére (1870-től két évig a losonci

gimnáziumban, utána 23 esztendeig a Pozsonyi Királyi Katolikus Főgimnáziumban, majd 1895 és 1900 között a helyi reáliskolában tanított, a pozsonyi vár romjainak konzerválását szorgalmazta stb.) is érdemes ráirányítani a várostörténet és a pozsonyi művelődés- és oktatástörténet iránt érdeklődők figyelmét.

Buday megemlékezik Helmár történetírói és pedagógiai szakírói munkásságáról, amelynek újraértelmezése, friss kontextusba helyezése a történeti (különösen oktatástörténeti) kutatások egyik feladatául kínálkozik. Gyakorló tanárként jelentette meg 1878-ban Pozsonyban *A magyar birodalom 888-tól 1849-ig* című „iskolai földabroszt”, amelynek „fali és kézi kiadása” is van. A tanulmányíró által is említett térképen kívül Helmár további, oktatási célokat szolgáló és minden esetben Pozsonyban megjelent munkáit is felsorolom, ezzel is jelezve, hogy van mit elemezni: „iskolais magánhasználatra” szánt *Világtörténelmi tabellák származási táblákkal. Különös tekintettel a magyar történelemre* (1881, majd 2., bővített kiadás: 1887); *Iskolai atlasz a világtörténelem tanításához* (1889); *Két térkép a magyar történelemhez* (1889); *Magyarország és Horvát-Tótország térképe* (1890); *Magyarország története középiskolák alsó osztályai és polgáriskolák számára* (1892, társszerző: Gaál Mózes). Persze, az életmű vizsgálatahoz *A magyar millenarium. Visszapillantás Magyarországra 1000 éves történetére* (Pozsony, 1884) című, külön kötetben németül is megjelent monográfia tanulmányozása is szükséges.

Elena Kurincová Ovidius Fausról írott tanulmányában a többi közt azt hangsúlyozza, hogy az 1868-ban alapított helyi múzeum több mint 150 éve járul hozzá a várostörténet muzealizálásához, és ennek a tevékenységnek a formája a mindenkorai politikai és társadalmi változások függvénye. „A 20. század hatalmi beavatkozásai és ideológiai nemcsak a múzeum és gyűjteményei sorsát befolyásolták, hanem a munkatársakét is. Ovidius Faust drámai élete és pályafutása három rezsím idején kapcsolódik össze a városi múzeummal” – írja a történész. Hozzáteszi, Faust életének

sorsfordulói „sűrített formában demonstrálják egy olyan multietnikus környezet történelmének és kultúrájának muzealizálásával kapcsolatos nyílt kérdéseket és problémákat, amilyen Preßburg/Pozsony/Bratislava város is volt”. A meghatározó államalkotó változások „nemcsak a város lakossága etnikai és felekezeti összetételének változásait hozták magukkal, hanem a kulturális identitások változásait is”. Megjegyzi: „A múzeum történetére nem kontinuuálisan tekintünk, és nem volt kontinuuus O. Faust múzeumi alkalmazott sorsa sem.”

Faust 1896-ban született az akkor Moson vármegyéhez, azaz Magyarországhoz tartozó, ma az osztrák Burgenland tartomány részét képező Németvölgy (Edelstal) településen. Kurincová utal arra, hogy Faust többes (német–magyar) identitású „pressburger” volt morvaországi származású apával és pozsonyi német ajkú anyával. A második világháború idején is szerepet vállalt a német közösség különféle szervezeteiben, ugyanakkor a szlovákiai Deutsche Partei ideológiai okokból nem ajánlotta német várostörténeti munkája kiadását. Amikor 1943-ban Franz Karmasin, a Deutsche Partei vezetője olyan tanulmánykötet szerkesztésével akarta megbízni, amely a zsidók által a németeknek okozott állítólagos károokra mutatott volna rá, Faust elutasította ezt az ajánlatot, és nyíltan megírta Karmasinak: „A német nemzet ellensége teljesen máshol áll.” A várostörténetet a háború után német származására hivatkozva és a nációkkal való állítólagos kollaborálására utalva elbocsátották állásából. Egy időre a németeknek kialakított ligetfalui gyűjtőtáborba került, és a csehszlovák állampolgárság 1950-es (újbolí) megszerzéséig – tegyük hozzá: sok pozsonyi némethez és magyarhoz hasonlóan – meghurcolták, kitelepítéssel fenyegették, és létbizonytalanságban élt. Átmeneti munkahelyek után 1955-től 1969-ig a nagyszombati Nyugat-szlovákiai Múzeum munkatársa volt, majd élete utolsó két évében (1970–1972) ismét a Pozsonyi Városi Múzeumé.

Német származása kapcsán hasonló hanyattatott sorsa volt Karl Frech képzőművésznek is, aki 1883-ban született a ma

Stuttgart részét képező Gaisburgban. Röviddel az első világháború kitörése előtt egy Tirolba tartó vonaton megismerkedett Rosa Albrechtel, egy pozsonyi szőlőműves család sarjával, 1914-ben Pozsonyban telepedett le, és 1915-ben összeházasodtak. Frechtől több száz alkotást (olajfestményt, akvarellt, linómetszetet, tollrajzot és vázlatot) őriznek pozsonyi intézmények, köztük 783-at a Pozsonyi Városi Galéria és 181-et a Pozsonyi Városi Múzeum (a reprodukciókat is beleértve). A múzeum az első darabokat még 1924-ben vásárolta magától az alkotótól. Frech tagja volt a kárpátinémet művészek pozsonyi egyesületének (Arbeitsgemeinschaft Karpatendeutscher Künstler in Pressburg), de a nációkkal kollaboráló szlovákiai Deutsche Partei tagsági nyilvántartásában nem szerepel a neve. Ennek ellenére 1945-ben a kollektív bűnösség elve alapján feleségével együtt kitelepítették, és röviddel ezután az ausztriai Steyr-Münichholz községi kórházában halt meg tuberkulózisos tüdőgyulladás következtében.

A városi múzeum kiállítási terveit élénk táró Janovičková tanulmányából a többi közt arról is tudomást szerezhetünk, hogy az intézmény az 1970-es évek első felében elhatározta egy *Nagy-Pozsony népe* című néprajzi tárlat megnyitását az Óváros háza földszinti termeiben, amely – teszi hozzá a kutató – négy etnikum (szlovák, horvát, német és magyar) népi kultúráját mutatta volna be. Az akkori, helyhiány miatt eredménytelen kezdeményezéshez a múzeum rövid időre 1990-ben is visszatért: az újfent a terveknél megrekedő kiállítást az eredetileg a Forradalmi Munkásmozgalmi Múzeumnak szánt épületben rendezték volna be. Sok más tervhez hasonlóan nem jött létre az a pedagógiai múzeum vagy oktatástörténeti kiállítás sem, amelyet az első pozsonyi egyetem, az 1465-ben alapított (és 1467-től, Mátyás király uralkodása idején működő) Academia Istropolitana (Universitas Istropolitana) helyeként számontartott Ventur utcai épületben alakítottak volna ki az egyetemalapítás 500. évfordulóján.

Anna Gondová a pozsonyi vár viszontagságos felújítási szakaszairól szóló, új levéltári

kutatásokat is összegző tanulmánya megemlékezik arról, hogy az 1811 és 1953/1969 közt többé-kevésbé romos vár újjáépítését/renoválását/konzerválását többen már az Osztrák–Magyar Monarchia idején is szorgalmazták (a már említett Helmáron kívül például Ortvy Tivadar várostörténész és Batka János városi főlevéltáros, a városi múzeum munkatársa, majd később például Alfred Piffel építész és műemlékvédelmi szakember vagy Janko Alexy író, képzőművész). Gondová szerint a több évtizedes beruházás a „szlovákiai műemlékvédelem tipikus esete”, egyebek mellett azért is, mert a fő tervezőiroda, a Stavoprojekt és a legfőbb kivitelező cég, a Stavindustria megszűnésével dokumentációjuk vizsgálata is ellehetetlenedett. (Igaz, a korábban elveszettek hitt iratok egy részéről kiderült, hogy a Szlovák Köztársaság Műemlékvédelmi Hivatalában őrzik azokat.) Az építész a kutatás további irányával kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a jövőben a régebbi, 19. századi archív anyagot az eddiginél alaposabban kellene feltérképezni.

Kúkel a városi levéltár kezdeteiről írva említést tesz a jezsuita Pray György (1732–1801) történészről, akit a város a levéltár rendszerezésével bízott meg, miután a Magyar Királyi Kamara az archívum állapota felől érdeklődött. Pray azt ígérte, egy év alatt elvégzi a munkát, de Kúkel szerint nem lehetett hosszabb távú az együttműködés, mert az esedékes 1774. és 1775. esztendőre vonatkozóan nincs olyan bejegyzés a városi kamarakönyvekben (számadaskönyvekben), miszerint a város fizetett volna a szakembernek.

Rastislav Luz tanulmányából kiderül, hogy Gürth Jakab városi levéltáros *Annalen von Pressburg* című, az 1825 és 1849 közti időszakot leíró, ötkötetes városi krónikája után a városi önkormányzat megbízásából már csak jóval később, az első Csehszlovák Köztársaság és a második világháború alatti szlovák állam idején készült hasonló összefoglaló. A községi krónikákról szóló 1932. évi csehszlovák törvény értelmében ugyanis 1933-tól 1945-ig/1946-ig vezették a *Pamätná kniha mesta Bratislavy* (Pozsony város emlékkönyve)

című krónikát – a kezdetektől 1941-ig az idővel ismert művészettörténésszé váló Alžbeta Mayerová (Güntherová-Mayerová), majd Ján Ambrovič (vagy Ambrovitz) városi önkormányzati alkalmazott.

Tanulságos a krónika története, ezért erre részletesebben is kitérek. Amikor a díszes könyv előszava, általános bevezetője és 1933-ra vonatkozó része első megfogalmazásban elkészült, a krónikaírást felügyelő bizottság tagja, Jozef Šmíd professzor felróta, hogy „az gyengén emeli ki a csehszlovák jelleget”. Javasolta, hogy hagyják ki az 1918 előtti nemzetiségi feszültségekről szóló leírást. A módosított szlovák szöveget ezután németre fordították, és a krónikaíró meghagyta a városi archívumnak, hogy a német verziót továbbítsa Samuel Frühwirth német és Aixinger László magyar bizottsági tagnak. Ez csak Güntherová-Mayerová második sürgetése után, nagy késedelemmel történt meg. Aixinger bő egy év után, 1936 decemberében adta vissza a fordítást, bírálva, hogy abban kevés a magyar vonatkozású hír. Frühwirth 1937 márciusában azzal szolgáltatta vissza a szöveget, hogy az „német szempontból... csehszlovák tendenciózussággal elszínezett”. Az itt vázolt, csak a krónika első szakaszaival kapcsolatos folyamat 1934 szeptemberétől 1937 márciusáig húzódott, jól jellemezve azt, hogy a két világháború közti, még erőteljesebb német és magyar közösséggel bíró Pozsonyban komoly vita folytatható a hivatalos várostörténet tartalmi-konceptuális kérdéseiről. Arra, hogy a várossal kapcsolatban minden közösségnek megvolt a többiekétől többé-kevésbé eltérő – az egyes múltmozzanatokot az egész történetben másként súlyozó – történelmi és művelődéstörténeti narratívája, számos kortárs is rámutatott, de mai kutatók is hangsúlyozzák. Az egyik legutóbbi példa erre Jozef Tancer szlovák nyelvű *Neviditeľné mesto* ('A láthatatlan város') című monográfiája (Kalligram, 2013), amelyben az 1848 és 1945 közti pozsonyi városkalauzokat elemzi, megállapítva, hogy az 1918 utáni csehszlovák időszakban virágzik az útikönyvirodalom, mert „a bedekkerék a város új identitásáért folytatott küzdelem részévé válnak”.

A városi krónikával az eddigi ismeretek alapján hasonló lehetett a helyzet.

Almášiová szerint a mai Szlovákia területére vonatkozóan a fénykép hőskorát jelentő dagerrotípiáról éppen egy pozsonyi lapban, a német *Pressburger Zeitung*ban jelent meg az első hír 1839. január 22-én. A gazdagon illusztrált tanulmány Kozics Ede és műhelye, Körper Károly és fia, Jenő, továbbá Leslauer/Löslauer Felicia, Fink Sándor, Benyovszky Lajos és Arnold, Porubszky Charlotte, Friedl Sámuel, Jozef Marian, Krausz Alajos, Mindszenty Béla és Strelisky Sándor pozsonyi munkásságáról számol be, de utal prágai, bécsi és budapesti fényképészek 1918 előtti pozsonyi felvételeire is.

Kližanová sok példát felvonultató tanulmányából csak egyet emelek ki: azt a két márvány domborművet, amelyeket – mint azt a magyar feliratok is jelzik – a „Pozsonyi Emlékszobor kövéből” készített Fadrusz János (1858–1903). A pozsonyi származású művész 1896-ban fejezte be az 1897. május 16-án Ferenc József osztrák császár és magyar király jelenlétében leleplezett Mária Terézia-szoborcsoportját az akkori pozsonyi Koronázódomb téren (a mai Ludovít Štúr téren), és a maradék márványdarabokból az emlékműbizottság tagjainak kis reliefeket készített. A tanulmány a Dröxler Gusztáv polgármesternek és Kemény Lajos helytörténésznek ajándékozott emléktárgyakra tér ki részletesebben.

A könyv szerkesztője bevezetőjében megjegyzi, hogy a kiadvány alapjául szolgáló konferencia „interdiszciplináris jellegű” volt, és ugyanez állapítható meg a tanulmánykötetről. Erénye is a sokféle megközelítésmód, mert jelzi, hogy az immár több mint 152 éve működő városi múzeummal intézményesült pozsonyi helytörténeti kutatásoknak sokszempontúaknak kell lenniük. A korábban már vizsgált anyagokban sem árt újra meg újra elmélyedni – készen a tartalmi és szemléletbeli (ön)korrekciókra, valamint arra törekedve, hogy az eredmények összeurópai kontextusban váljanak közkinccsé.

Korpás Árpád

Papp Klára–Bárány Attila–Kerepeszki Róbert–Pallai László (szerk.): Kultúra, művelődés, agrárium. Tanulmányok ifj. Barta János 80. születésnapjára. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2020, 408 p. /Speculum Historiae Debreceniense, 29./

Barta János, a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete professor emeritusa 2020-ban ünnepelte 80. születésnapját. Az ő tiszteletére készült el ez a kötet, amelynek alkotói gárdája a professor kollégái, tisztelői és egykori tanítványai közül került ki. A címlap és a tartalomjegyzék között elhelyezett színes fényképről az ünnepelt tekint mosolyogva az olvasóra, s aki ismeri Barta professzort, az tudja, hogy ez a mosoly szívből jön. A professor úr ugyanis nemcsak kiváló történész, valódi tanáregyéniesség, de elhivatott kutató és közvetlen, segítőkész személyiség is.

A szóban forgó kiadványban összesen 26 tanulmány olvasható, amelyek széles időbeli spektrumban helyezhetők el: az ókortól egészen az 1960-as évekig terjed az írásművek által lefedett időintervallum. Az egyes szerzők a saját érdeklődési körüknek, kutatási témájuknak megfelelően tematikailag is színes tanulmányokat alkottak; ezek Európa és Magyarország történeti eseményeit vizsgálják, a köztörténettől kezdve a diplomáciatörténeten és a művészettörténeten át a sajtóig és a társadalomtörténetig. A szerzők zömmel Debrecenhez, illetve a Debreceni Egyetemhez kötődnek, de vannak köztük kárpátaljaiak és felvidékiek is. Örvendetes, hogy az oktatói és/vagy tudományos pályán már jelentős eredményeket elért személyek mellett jó néhány fiatal is sikerült megnyerni közreműködőnek.

A kötetet Orosz István méltató szavai nyitják, aki rövid pályaképet nyújt a kolléga-barátról. Bazsa György hasonlóképpen egy köszöntő írással emlékezik meg az ünnepeltről, aki hosszabb idő óta a *Debreceni Szemle* című tudományos-kulturális folyóirat főszerkesztői tisztségét is betölti.

A szaktanulmányok sora Imre László írásával indul. Ő az *Arany László és a 21. század*

című közleményében az egykori író-költő életművét a jelenkori problémákra tükrözve tekinti át, s rámutat arra a tényre, hogy Aranynek a munkáiban ma is aktuális gondolatok tűnnek fel, így párhuzamot lehet vonni a múlt (a magyarságnak a nemzetiségek általi fenyegetettsége) és a jelen (Európa veszélyeztetettsége a migráció miatt) között.

Forisek Péter egy provinciális flotta sorsát mutatja be, amely a Kr. u. 1. század utolsó harmadától védte a Földközi-tenger keleti partvidékét, s amelyről a 3. századból vannak utójjára adataink (*A classis Pontica rövid története*). Takács Levente *A római földmérők földrajzi horizontja* című írásában arról értekezik, hogy a római világfelfogás szerint mentálisan ugyan végtelennek és örökkévalónak tekintették a birodalmat, mikroszinten a földmérők mégis próbálták racionális formában (térképek, leírások stb. alakjában) számon tartani az államot.

Bárány Attila egy, a magyar történet számára fontos időszakot vizsgál; arra keresi a választ, hogyan alakult Anglia és Magyarország viszonya az 1290-es években, amikor Anglia a III. András uralkodását el nem ismerő Anjoukkal állt szövetségben (*Magyarország és Anglia az európai politikában az 1290-es években*). Solymosi László a *Szentek az Árpád-kori oklevelekben* címet viselő tanulmányában áttekinti a középkori okleveles gyakorlatot, amelyben a 12. század végétől változást mutat ki a szentek szerepét illetően. Pócs László szintén a középkorba kalauzolja el az olvasót, aki egy, a magyar történetírás által kevésbé kutatott témával ismerkedhet meg (*Szobrászat, festészet és ötvösművészet a középkori Poroszországban*).

Kónya Annamária *Vay Ábrahám és a szlovák reformátusok* című közleménye már átvezet minket a kora újkorba. Ebből az írásból megtudhatjuk, hogy a kálvini vallást nem lehet csak a magyarok hitének tekinteni, s hogy jelentős számú szlovák (jobban mondva vegyes magyar-szlovák) gyülekezet létezett a 16. század második felétől, amelyek egyik jelentős támogatója az 1730-as évektől kezdve Vay Ádám volt. Körösparti Péter egy sajátos

földrajzi helyzetben lévő, az egykor a tiszántúli magyar területek és a török hódoltság határvidékén elhelyezkedő mezőváros egyházainak életét mutatja be az újjáépítés időszakától kezdődően (*Szeghalom egyházai a 18. században*). Kónya Péter az *Adalékok a felső-zempléni mezővárosok társadalmához a 18. században* című tanulmányában rávilágít arra a tényre, hogy Zemplén vármegyében a szabad királyi városok hiánya folytán a mezővárosok vették át azok funkcióit, a lakóik azonban földesúri függésben maradtak. Bozay Réka egy, ma kevésbé ismert magyar katonatisztet mutat be, aki az 1740-es években Németalföldön futott be jelentős karriert mint huszár (*Bátori Sigray Mihály élete és emlékezete*).

Poór János egy igen izgalmas időszakba, az 1790/91-es országgyűlés korába kalauzolja el az olvasót *A jozefinista rendszer felszámolásáról* című közleményében. A történeti áttekintést követően azt vizsgálja, hogy a jelentősebb szakirodalmi munkákban hogyan interpretálták például az uralkodó és a rendek korabeli viszonyát vagy II. Lipót személyét. Papp Klára egy gazdatiszt (Raisz György) és munkaadója (özv. Csáky Jánosné) sajátos kapcsolatát veszi górcső alá (*„Túl sokat fáradoztam, ... és mindent jól és rendesen elindítottam...”*. Raisz György tevékenysége Zichy Jozefa szolgálatában). Raisz a szorgalma és a törődése révén tekintélyt és vagyont tudott szerezni, s a Csákyak segítségével a fiai jövőjét is meg tudta alapozni. Orosz István tanulmánya – *Szirmay Antal egy zempléni mezővárosról* – kapcsolódik az ünnepelt egyik fontos kutatási témájához, s a közlemény arra is rámutat, hogy Szirmay a *Notitiájában* jelentős mértékben merített Bél Mátyás ország-leírásából. Lévai Csaba kitekint az amerikai kontinensre: arra a kérdésre keresi a választ, hogy az amerikai brit gyarmatokon hogyan próbálták megoldani azt a dilemmát, amelyet egyrészt a rabszolgalázadástól való félelem, másrészt a háború esetén a rabszolgák felfegyverzésével kipótolható haderő jelentett (*A rabszolgák felfegyverzésének kérdése a Brit birodalomban az amerikai forradalom előtti időszakban*).

Manfred Jatzlauk a *Helmuth von Moltke katonapolitikai koncepciója és politikai nézetei a német egység létrejöttének időszakában* címet viselő tanulmányában rövid élet- és jellemrajzot ad a kiváló hadvezérről, és részletesen elemzi annak Otto von Bismarckkal való bonyolult, feszültségektől sem mentes szakmai viszonyát. Schrek Katalin az *Osztrák-Magyar Monarchia és Nagy-Britannia kevéssé ismert együttműködését* mutatja be a Földközi-tengert érintő nemzetközi csatározások kapcsán (*Az 1887-es földközi-tengeri egyezmények megkötésének első szakasza és gróf Károlyi Alajos közbenjárása*). Prepuk Anikó a *Neológ rabbik a magyar nyelvű izraelita felekezeti publicisztikában* a 19. század utolsó harmadában című közleményében azt kutatja, kik voltak a címben említett rabbik, mely lapokban nyilatkoztak meg, és milyen kérdésekben hallatták a hangjukat.

A két világháború közötti időszak eseményeit felölelő képzeletbeli blokkot Barta Róbert tanulmánya – *Trianon brit bírálója. Carlile Aylmer Macartney (1895–1978) és Magyarország* – nyitja meg. Ebből az írásból az olvasó képet kaphat egy, a magyarok számára sem teljesen ismeretlen történész-diplomata életéről, munkásságáról, eszméiről, műveiről. Püski Levente a *Vélemények és adatok: Hitbizományok a két világháború közötti Magyarországon* című dolgozatában a hitbizományok 1930-as években ismét felmerül átalakításáról értekezik, és rávilágít arra, hogy ez a reform különböző okok folytán csupán korlátozott jellegű lehetett. Szakál Imre a Trianon után dilemmák elé került kárpátaljai magyar értelmiség problémáit boncolgatja (*Hajótörtek. A kárpátaljai magyar tisztviselők helyzete 1918 után*), s közben világossá teszi, hogy ebben az időszakban Kárpátalja helyzete rendkívül kiforratlan volt Csehszlovákián belül. Angi János egy szintén nyomasztó helyzetről ad látletet *A trianoni béke hatása Debrecen fejlődésére (1920–1944): Néhány kulturális aspektus* című írásában. 1920 környékén Debrecen tragikus események tanúja volt, hiszen a várost ért pusztítás mellett elvesztette gazdasági, kulturális és

oktatási kapcsolatainak zömét, ugyanakkor a szerző az egyetem és a városi múzeum története kapcsán ékesen bizonyítja, hogy a katasztrófák is segíthetnek a fellendülésben. Csatáry György a kárpátaljai levéltárak viszonosságait ecseteli a *Kárpátalja levéltárai a Magyar Királysághoz való tartozás idején (1938–1944)* című tanulmányában. Plasztikusan bemutatja, hogy a többszörös impériumváltások hogyan hatottak a különböző archívumok helyzetére, illetve iratanyagára.

Csiszár Imre modern kori problémákkal, a szövetkezetesítés elméletének és gyakorlatának folyamatos változásával foglalkozik írásában (*A nagyüzemi mezőgazdasághoz vezető út, és a termelőszövetkezetek működése Magyarországon 1945-től a 70-es évek elejéig*). Váradai Natália a *Kárpátalja gazdasági helyzete a Hruscsov-korszakban (1953–1964)* címet viselő közleményében egy félig-meddig sikeres gazdasági fejlesztési programot mutat be. Molnár D. Erzsébet kötetzáró tanulmánya – *Koncepciós perek Kárpátalján a második világháború után* – egy rendkívül vészes időszakba viszi vissza az olvasót, amelyben több hullámban is retorziók érték a magyar értelmiséget.

Noha a kötet egyes tanulmányairól egyenként is sokat lehetett volna írni, talán a fentebbi, rendkívül tömör tartalmi összefoglalók is érzékeltethetik a kiadvány tematikai sokszínűségét. Ezt a széles spektrumot nem teljesen fedi le a kötet főcíme, hiszen jóval szerteágazóbb a közlemények tárgyköre annál, mint amit a „művelődés” vagy az „agrárium” szó sugall. És habár nem szokás túlságosan személyessé tenni egy-egy könyvismertetést, az ünnepelttel való személyes ismeretségem okán zárásként jómagam is csak jó egészséget és további töretlen munkakedvet tudok kívánni a professzor úrnak. Remélhetőleg a kiapadhatatlan kutatószerveződélyéből még számos értékes munka fog születni, s öröndetes lenne, ha újabb kötetekkel üdvözölhetnék őt történésztársai a kerek születésnapok alkalmával (is).

Bodnár Krisztián

Horbulák Zsolt: Dél-Szlovákia gazdasága a normalizációs időszakban (1969–1989). Komárom, Selye János Egyetem, 2020, 204 p.

A dél-szlovákiai régióban zajló társadalmi, demográfiai, nyelvi vagy gazdasági folyamatok széles körű elemzése immáron nagyszámú tanulmány és monográfia témája, a kérdéskörrel több szlovákiai magyar, magyarországi, de akár szlovákiai szlovák intézmény is foglalkozik. Kétségtelen, hogy egy komplex és igen fontos problémakörrel van szó, amelynek kutatásakor helye van vizsgálatnak, a különböző vélemények ütköztetésének és nem csupán a szakmai, tudományos, hanem a széles körű társadalmi vitának is. Mindjárt az első fejezetben tárgyalt „szakirodalmi kitekintés” jó alapot szolgál azok számára, akik szeretnének a témával behatóbban is foglalkozni.

A szlovákiai magyarság állapotának a vizsgálatok nemcsak a népcsoport jelenkori helyzetének, hanem a földrajzi térség vizsgálatának is figyelmet kell szentelni. Sokak szemében Dél-Szlovákia azonos Szlovákia magyarok által lakott vidékeivel. A terület megközelítése azonban az egyes szakemberek szempontjából esetenként igen különböző. Ez nyilván azért lehetséges, mert „Dél-Szlovákia elsősorban földrajzi fogalom, amelynek nincsenek rögzült határai. A másik ok lehet, hogy az országrész alatt kimondva-kimondatlanul, a magyarok által jelentős számban, esetleg többségben lakott területet szokás érteni, és ennek a megközelítésnek az esetében sem lehet pontos vidéket megjelölni”. (33. p.)

A napjainkban született publikációk szinte kivétel nélkül a mai, az 1989 utáni történelemet tárgyalják. Történeti kitekintés esetleg csak a nagyobb és átfogóbb munkákban található, de akkor is inkább mint kiegészítő vagy bevezető rész. Nem szabad azonban megfeledkezni arról, hogy a jelen bemutatásához szükség van a múlt ismeretéhez is. Ez a kijelentés azért is fontos, mivel a korábbi korszakokban – a szocializmus idején – nem volt lehetőség pontos és tényfeltáró kutatások végzésére. Ha más nem, ezt a korszakban született elemző munkák száma mutatja. Termé-

zetesen 1989 előtt is nagyon sok őszinte és jobbító szándékkal megírt írás látott napvilágot, abban az időben is nagyon sokan féltve figyelték a felvidéki magyarság sorsának az alakulását, de a korszak, a politikai miliő egy-két rövid időszaktól eltekintve nem tette lehetővé, hogy a témáról komplex munkák szülessenek. Ezt az úrt, legalább részben, megpróbálja kitölteni Horbulák Zsolt legújabb könyve.

Horbulák Zsolt jelenleg a Pozsonyi Közgazdaságtudományi Egyetem Nemzetgazdasági Karának az oktatója. Kutatási területei közé tartozik a dél-szlovákiai térség vizsgálata. A kérdéskörnek több tanulmányt szentelt, emellett regionális tudományokkal is foglalkozik (l. ennek visszhangjáról: Zilizi Kristóf: Zsolt Horbulák: Regionálne hospodárske dejiny Slovenska. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2019. 1. sz. 169–170. p.), de több munkája jelent meg a gazdaságtörténet területén is (l. ennek visszhangjáról: Juhász Gyula: Zsolt Horbulák: Finančné dejiny Európy. História peňažníctva, bankovníctva a zdanenia. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 2017. 4. sz. 162–165. p.).

Történeti szempontból Horbulák Zsolt ebben a könyvében a szocializmus időszakának második felére, a husáki vagy más megnevezéssel a normalizációs időszakra fókuszál. Földrajzi szempontból Dél-Szlovákiát veszi górcső alá. A munkája elején pontosan meghatározza, illetve megokolja, miért az adott térséget elemzi. A kiindulási alap a járások. A szerző a következő járásokat vizsgálja: Pozsony-vidéki, Dunaszerdahelyi, Galántai, Komáromi, Nyitrai, Érsekújvári, Lévai, Nagykürtösi, Losonci, Rimaszombati, Rozsnyói, Kassa-vidéki, illetve Tőketerebesi, de részben foglalkozik Pozsonnyal és Kassával is. Ezt a megközelítést nyugodtan tekinthetjük „maximalista” nézőpontnak. Ezt a szerző azzal indokolja, hogy ezek a városok a déli régióban találhatóak, a korszakban is magyar központoknak számítottak, de hatásuk a magyarság gazdasági aktivitására aránylag nagyobb, hiszen sokan napi-heti-havi szinten oda ingáztak megélhetésük biztosítása végett.

Második aspektus a demográfiai-etnikai nézőpont. A szerző tudatosan vállalja, hogy nem csak a térséggel, hanem az ott élő népeséggel is foglalkozik, ezért egy külön fejezet szól a dél-szlovákiai magyarság kiemelt népmozgalmi adataival. „Hangsúlyozni szeretnénk, hogy e könyvben nem csupán egy meghatározott földrajzi területtel, hanem az ott nagy számban élő nemzetiséggel, jelesül a magyarsággal is kiemelten foglalkozunk.” (11. p.) A magyarság helyzete, aktivitása egy további fejezetnek is a témája, amelyben összefoglalja a népcsoport gazdasági elképzeléseit. Ennek a nyílt megjelenítésére leginkább a prágai tavasz idején volt lehetősége. Ekkor, a dokumentumok tanúsága alapján a politikai, kulturális, nyelvi, oktatásügyi és közigazgatási javaslatai mellett nagy számban jelentek meg a térség gazdasági fellendítését érintő javaslatok is. Ilyen volt pl. a Csemadok nemzetiségi alkotmánytörvényének a javaslata, amely „gazdasági egyenjogúságról” és a „nemzetiségek sajátos gazdasági és pénzügyi szükségleteinek érvényesítéséről” tanácskozott. (100. p.)

A témát bevezető fejezetek közé tartozik a régió településhálózatával foglalkozó rész, amelynek helyzete, fejlődése jól illeszkedik a gazdasági folyamatok változásához. Itt találkozunk pl. a városi lakosság arányának változásaival Dél-Szlovákiában, járásokra lebontva.

Horbulák Zsolt a régió gazdaságának bemutatásakor alapvetően két forrásra támaszkodik, a járási szintű statisztikai adatokra, továbbá a levéltári dokumentumokra. Az utóbbiak között két ágazati minisztérium, a mezőgazdasági és élelmezési, valamint az ipari minisztérium anyagai dominálnak, de igénybe veszi a kortárs és a mai szakirodalmat is. A nagyon bő anyagban számos konkrét szemelvény található, amely egy-egy szektort, települést vagy üzemet érintő beruházást mutat be. Igen hasznos lehet az érdeklődők számára a déli régió járásai gazdaságának vázlatos bemutatása, ahol a szerző tételesen is felsorolja a vizsgált terület járásaiiban található üzemeket, gyárakat, jelentősebb gazdasági egységeket, de figyelmet fordít az ott található nyersanyaglelőhelyekre is. Horbulák sza-

vai szerint a munkát nagyon megnehezítette az a tény, hogy „Dél-Szlovákia, a déli régió Csehszlovákia fennállásának ideje alatt sohasem alkotott valamilyen önálló gazdasági vagy közigazgatási egységet, ellenkezőleg, inkább az a tendencia érvényesült, hogy a vidéket szétdarabolják, ezért ezeket a szavakat, szókapcsolatokat a levéltári jegyzékekben sem lehet megtalálni.” (10. p.)

A könyv külön foglalkozik a határon átnyúló gazdasági kapcsolatokkal egyrészt a vállalatok részéről, másrészt az egyének részéről. Ez utóbbi esetben a középpontban a csehszlovák–magyar határ átjárhatóságának a lehetőségeit mutatja be, másrészt a bevásárlóturizmusból mutat be szemelvényeket. A könyv foglalkozik egy érdekes témacsoporttal is, történetesen hogy a szlovák állampárt dokumentumai alapján hogyan látta a szlovákiai magyarság a Magyarországon akkoriban már a politika jóváhagyásával engedélyezett gazdasági reformokat, különösképpen a magánszektor térnyerését. Ezt Horbulák Zsolt a másik oldalról is vizsgálta. A magyarországi politikai változások egyik hozadéka az volt, hogy bizonyos értelmiségi körök tudatosították, hogy a határon túl jelentős számú magyar kisebbség él. Szintén a szlovák pártiratok alapján nyomon követhető, hogy a szlovákiai magyarság életéről, gazdasági helyzetéről magyarországi tudósítók több riportot készítettek.

A 11 fejezetből álló munka nagy erénye a vizualizáció. Nagyszámú térkép és grafikon teszi a könyvet látványosabbá és érthetőbbé, amelyek egy kivételével saját készítésűek.

Horbulák Zsolt könyve érdekes történeti feldolgozás. Igyekszik a témát komplexen feldolgozni, bemutatni mindazt, ami szükséges a megértéséhez. A szerző tálalásában megismerkedhetünk Csehszlovákia politikai, társadalmi és gazdasági helyzetével, ahol összehasonlítóképpen egy érdekes táblázat segítségével képet kapunk a szocialista tömb egyes országainak, jelesül Bulgária, Csehszlovákia, a Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország, Lengyelország és a Szovjetunió háztartási gépekkel való ellátottságáról 1970 és 1985 között. (26. p.)

A források kiválasztása és a kutatás módszertana is megfelelő. Az is helyesnek mondható, hogy nem a szocializmus egész időszakát vizsgálja, hanem egy részét, egy sajátos periódust, amely időben a legközelebb van hozzánk. Azt maga is elismeri, hogy egy olyan témakör feldolgozásába kezdett, amely egy hosszú távú, talán sohasem befejezhető kutatást igényel. Nagyon sok forrás vár még feltárássra, illetve feldolgozásra, egyrészt a statisztikai, másrészt a levéltári anyagok között.

Végezetül elmondható, hogy egy olyan könyvet kap kezébe az olvasó, amely Dél-Szlovákia (bár) közelmúltbeli, de már egy letűnt korszakának történéseit vizsgálja gazdasági, demográfiai, térségföldrajzi szempontból, de kitér a témához szorosan kapcsolódó társadalmi és kulturális viszonyokra is. Horbulák Zsolt legújabb könyve az SZK Kisebbségi Kulturális Alapja támogatásával látott napvilágot.

Juhász Gyula

Michal Šimáně: České menšinové školství v Československé republice. Ke každodennosti obecných škol v politickém okrese Ústí nad Labem. Brno, Masarykova univerzita, 2019, 218 p.

Az első Csehszlovák Köztársaság története máig nagyon gyakori kutatási témaként szolgál, mely nemcsak a történészeket foglalkoztatja, hanem egyéb humán érdeklődésűeket is. E tárgykörből csak a cseh (értsd: csehországi – a ford. megj.) kisebbségi iskolaügy szorult némileg a háttérbe. Ezt a képzeletbeli fehér foltot tünteti el Michal Šimáně könyve, mely a cseh(országi) kisebbségi elemi iskolák mindennapjainak feltárását taglalja, konkrétan pedig a az Ústí na Labem-i politikai kerület kisebbségi iskoláinak példáján, szélesebb társadalmi-történeti kontextusban. Ústí nad Labem a szerző születési helye is, s ezen az akkori vegyes, cseh–német nyelvi területen alakultak meg a cseh kisebbségi iskolák. Šimáně a bevezető fejezetben azt taglalja, hogy az Ústí nad Labem-i városi levéltárban

őrzött kisebbségi iskolák anyaga lényegében kezdetektől érintetlenek voltak, s hogy ez a téma sosem került feldolgozásra. Így a szerző tág teret kapott ennek a nagyon érdekes és feltáratlan területnek a vizsgálatára.

Felépítését tekintve a mű öt fő fejezetre oszlik, ezeket további, jól áttekinthető alfejezetek alkotják, ami az olvasó számára megkönynyíti a vizsgált kérdéskörben való eligazodást. A kötet első része, beleértve a szerző rövid bevezetőjét is, a téma elméleti-módszertani kijelölésével szolgál, s felhívja a figyelmet a téma jelentőségére. Ebben a részben általánosságban foglalkozik a cseh elemi kisebbségi iskolák kategóriájával, másfelől vázolja a cseh *elemi kisebbségi iskolák* fogalma meghatározásának viszonylagos problematikus voltát, hiszen, mint írja, az Osztrák–Magyar Monarchia és a Csehszlovák Köztársaság alapvető iskolaügyi törvényei elemi iskolákról szólnak, függetlenül attól, hogy nemzetiségileg egységes vagy vegyes területről volt-e szó. A kisebbségi iskolák fogalma a szerző véleménye szerint a Monarchia ideje óta gyakorlatilag olyan területeken működő iskolákat jelentett, melyeken a nemzeti többségi lakosság nyelve különbözött az illető iskolákon folyó tanítási nyelvtől. Ez a meghatározás nemcsak a csehszlovák határ mentén nyíló cseh iskolákra volt érvényes, hanem másfelől azokra a német iskolákra is, melyek az ország belsejében, nagyrészt jellemzően cseh nyelvű területeken működtek.

A második fejezet az első Csehszlovák Köztársaság folyamatainak általános jellemzésével szolgál, beleértve az újonnan alakult állam nemzetiségi kérdésben hozott döntéseit. Ebben a részben a hangsúly elsősorban az első csehszlovák köztársasági társadalom általános alakulásának kifejtésére esik, nemcsak politikai, gazdasági vagy szociális tekintetben, hanem a kultúrát illetően is. A szerző kitüntetett figyelmet szentel a bonyolult cseh–német viszonyoknak, mely a cseh kisebbségi iskolaügy alakulásában alapvető szerepet játszott. Elsősorban tehát a kötetnek ezt a fejezetét tarthatjuk nagyon hasznosnak, mivel egy tárgyilagosan feldolgozott bővebb történelmi

keretét adja az első köztársaságnak, mely nélkül nem érthetnénk meg az akkori Csehszlovákia cseh kisebbségi iskolaügyének problematikáját sem, nemkülönben általában a nemzeti kisebbségi politika alakulását, sem pedig a csehszlovákiai nemzetiségi helyzet összetettségét, beleértve későbbi következményeit.

A harmadik és a negyedik fejezet már az első csehszlovák köztársaságbeli iskolaüggyel foglalkozik, általában és konkrétan a kisebbségi iskolaüggyel. E fejezetek röviden vázolják az iskolaügy helyzetét az adott korszakban, hangsúlyozottan az elemi, illetve az általános iskolákra összpontosítva. A szerző a kisebbségi iskolaügy jobb megértése végett a Monarchia idejéből eredezteteti megállapításait. Az első köztársaság ugyanis az ún. átvételi törvénnyel az Osztrák–Magyar Monarchia idejéből egyebek közt az iskolaüggyel kapcsolatos normatívát is átvette. A történelmi cseh országrészek az ún. Hasner-törvényhez tartották magukat, míg Szlovákia és Kárpátalja a dualista Magyarország 1869-es iskolatörvényéhez. A csehszlovák államnak tehát rendeznie kellett a Lajtán inneni és a magyar szent korona országai eltérő iskolarendszerét, s érthető módon az iskolaügyi törvények egységesítését tekintette elsődleges feladatának. A kisebbségi iskolaügy kérdését nagyon lényegesnek és hasznosnak tekinthetjük a szempontból is, hogy az első Csehszlovák Köztársaság nemzeti kisebbségeinek helyzetét rendezi. A szerző a kisebbségi iskolaügy belső fejlődésén kívül elsődlegesen az oktatási rendszerben bekövetkezett változásokra helyezi a hangsúlyt, e változások ugyanis negatívan befolyásolták a cseh–német viszonyt (lásd pl. a német iskolák autonómiájáról folytatott tárgyalások eredménytelenségét).

Az utolsó, az ötödik fejezet nagyon részletesen elemzi az Ústí nad Labem-i politikai járás kisebbségi iskoláit. Előbb rövid ismertetőt nyújt ennek a járásnak az általános fejlődéséről, a továbbiakban pedig részletesen foglalkozik konkrét témákkal, mint pl. ezen iskolák alapításával, főszereplőivel (tanítók és tanu-

lók), magával a tanítással, az iskola és a helység közti viszonytal stb.

Összegezve leszögezhetjük, hogy Michal Šimáně *České menšinové školství v Československé republice* c. könyve nagyon értékes szakkönyv, mely a szakirodalomon és eddig publikálatlan forrásokon alapul, ugyanakkor a nagyszámú forrásirodalomra is reflektál. Kutatásai során Šimáně nem csupán a történettudomány hagyományos módjaira alapozza vizsgálatát, hanem szélesebb és mikrohistoriográfiái elemzésekre is, különös tekintettel a mindennapoknak a történelemhez való viszonyára vagy a vizuális történelem hasznosítására. A kötet szerves része a terjedelmes, kiváló bibliográfia, grafikonok, táblázatok és képmellékletek (pl. cseh iskolák alapításának korabeli fényképei az Ústí nad Labem-i kerületből) stb. A szerző kutatásainak itt bemutatott eredményei teljességgel új ismereteket és rálátást nyújtanak a cseh(országi) kisebbségi iskolák, konkrétan az Ústí nad Labem-i politikai kerületek mindennapi életére az első Csehszlovák Köztársaság idejéből. A monográfia elmélyültebb gondolkodásra készíteti olvasóját arról a gyakorta megkerült valóságról, hogy a viszonylag közeli múltban az anyanyelven folyó általános műveltség és az iskolák megléte nem volt magától értetődő. A szerzőnek emellett sikerült rámutatnia arra is, mennyire volt a Csehszlovák Köztársaság megalakulása után az állam területén élő nemzeti kisebbségek iskolaügye nemcsak nagyon érzékeny és összetett kérdés, hanem fontos politikai kérdés is. Esetünkben elsősorban a cseh–német viszony rendezésének összefüggéseiről van szó, a két nemzetiség mindennapi együttéléséről, melynek alakulására a korabeli iskolaügynek jelentős befolyása volt.

Legvégül meg kell még állapítani, hogy Michal Šimáně szóban forgó monográfiája minden bizonnyal megtalálja a maga cseh és szlovák olvasóközönségét, nemcsak a szakmabeli, hanem a laikus nagyközönségét is, ezért ezt a könyvet haszonnal forgathatják a két háború közti Csehszlovákiával, különösen a nemzetiségi szempontjaival foglalkozó történészek éppúgy, mint a rokon tudományágak

szakemberei, valamint az érdeklődő nyilvánosság. (Csanda Gábor fordítása)

Štěpánka Miňová

Filep Tamás Gusztáv: „Azt hittem egykor, hogy csapatmunkában veszek részt”. Beszélgetések kisebbségkutatókkal. Kolozsvár, Kriterion, 2019, 428 p.

Sűrű sorokban sorjázik a szöveg a sokoldalú és fáradhatatlan Filep Tamás Gusztáv könyvében, s így sem fért el négyszáz oldalon. De nem is férhetett, hiszen a munka tizenkét kisebbségkutatóval folytatott szakmai mélyinterjút tartalmaz, több száz magyarázó lábjegyzettel. Szakmaisága ellenére a könyv mégsem csak a szakmának szól, hanem a szélesebb olvasóközönségnek is, részint ez magából a beszélgetés műfajából következik (pl. sok minden kiderül a válaszolók családi hátteréről, magánéletéről is), de főként abból, amilyen jól fel van mindegyik építve: egyre többet tudunk meg az illető kisebbségkutatóról, munkájáról és kutatásai irányáról, irányairól. S nagyon sok mindent megtudunk magáról FTG-ról is, abból, ahogyan kérdez, miközben a könyv egyik legterjedelmesebb beszélgetésének éppen ő az alanya, mert Bárdi Nándor őt faggatja, vele beszélget – így valójában tizenhárom beszélgetésben van részünk.

Jómagam épp ezzel az említett Bárdi-Filep-beszélgetéssel kezdtem, aztán Simon Attilával és Gaucsík Istvánnal folytattam, mert azt hittem, ezeket jobban ismerem a többiek-nél. (Nem hittem jól, a tizedrészt sem tudtam négyükről annak, ami e beszélgetésekből kiderül.) Nyugodtan lehet olvasni bármilyen irányból, most a legpraktikusabbnak az a sorrend tűnik, amelyet a könyvben látunk. Nagyon jó, hogy minden egyes beszélgetés idézettel kezdődik (akárcsak maga a könyv), ez aztán címként is betölti szerepét, mert az illető kutató egyik fontos tudományos alapállását vagy állítását emeli ki. Lássuk is ezeket szép sorjában! Bárdi Nándor: „Lehet, hogy most a köztesség biztosítása a feladatunk?”; Stefano Bottoni: „Minél többet kutatok e témá-

ban, annál bonyolultabbnak látom a választ”; Novák Csaba Zoltán: „Annak ellenére, hogy nagyon sokan liberális felfogású embernek tartanak, sokszor valahol világok határmezsgyéjén vagyok”; Simon Attila: „Sosem a különböző vélemények, hanem a források által közvetített információk között próbálok egyensúlyozni”; Gidó Attila: „1918 után a sokat hivatkozott magyar-zsidó asszimilációs szerződés Erdélyben magyar-zsidó lojalitásszerződéssé alakul át”; Papp Z. Attila: „Kutatóként nem megváltani akarom a kisebbségi társadalmat, hanem megérteni”; Hornyák Árpád: „A magyar kisebbség inkább eszköz volt a magyar külpolitika számára, mint ahogy eszköz volt a jugoszláv külpolitika számára is”; Gaucsík István: „A módszer tekintetében is járható út a visszatérés a forrásokhoz, ahelyett, hogy az általánosító elméleteknél maradnánk”; L. Balogh Béni: „Elvárható, hogy tárgyilagos hangnemben vitázzunk egymással”; Kiss Tamás: „Nem tudok a társadalom mérnöke lenni, mert ehhez nincs politikai partner”; Ifj. Korhecz Tamás: „Nem állítható mindig és bizonyosan: attól, hogy magyar ember kezébe kerül egy magyar ügy, magyar szempontból jobb döntések születnek”; Eiler Ferenc: „„Természetesen» Magyarország is a nemzetiségű államok közé tartozott a 20. században”; Filep Tamás Gusztáv: „Úgy döntöttem: bemelegyek a könyvtárba, és nem jövök ki addig, amíg nem találok választ azokra a kérdésekre, amiken az emberek '89-90 óta öltre mennek, anélkül, hogy tudnák, miről beszélnek”.

Maga a könyv címéül választott idézet éppen FTG-tól származik, ő mondja Bárdi Nándornak, s az Azt hittem... kezdetű gondolatot meglehetősen vigasztalanul zárja: „Most már belátom, többnyire egyéni karrierépítésről volt szó.” Mármint a társak részéről, Igen, Filep Tamás Gusztáv alighanem maga sem sejti, hogy a ritka szívós és kitaró „munkatársak” közé tartozik, akiből nem sok akad meg akik feltétlen alkalmasak a csapatmunkára. Csak kötetten ötven van, derül ki a Bárdi Nándorral folytatott beszélgetésből. S azért azt cáfolnom illik és kell, amikor azt nyilatkozza, a csehszlovákiai magyarsággal foglalkozó

kutatásait abbahagyja, „amióta tudom, hogy az e tárgyú könyveink többnyire a semmibe mennek”. Ami, természetesen nem igaz, felsorolni sem tudnám, ki mindenki, mennyit és hol használja és idézi máig csak azt a négykötetes munkáját, melyet Tóth Lászlóval közösen írt a csehszlovákiai magyar művelődés történetéről, hűsz évvel ezelőtt, amikor még korántsem álltak rendelkezésére internetes keresőprogramok és digitális adatbázisok. Hanem csak forrásmunkák, levél- és könyvtárak. FTG egyik jellemző alkati vonása, hogy könyvtárak: aki nem a Széchényiből ismeri, az nem járt még ott. (Nem tartom kizártnak, hogy olykor éjszákára is benn hagyják kutatni.)

Nota bene: miközben ez a beszélgetés-könyv megjelent, a szerző, mintegy melleleg, összehozott egy kiváló Petrogalli Oszkár-könyvet arról a kevésbé ismert szlovenszkói magyar publicistáról és politikusról, aki egyebek közt a Prágai Magyar Hírlap főszerkesztője is volt. Most itt rögtön kézenfekvő volna említeni, hogy FTG a PMH alapján összeállította a csehszlovákiai magyar kisebbség két világháború közti történeti kronológiáját is, melynek számos internetes fel(használója) van, de akkor említhetném a Koncsol Lászlóról vagy a Rákos Péterről írt meghatározó monográfiáját... és a sor, eliheti a kedves olvasó, hosszasan folytatható volna, s persze nagyon sokan pontosan ismerik e hosszú sornak minden egyes stációdarabját.

Egy hiányérzetem van mindössze: a megszólaltatott kisebbségkutatók közt egyetlen nő sincs. Ne volnának? Magam is ismerek néhányat, ha nem is személyesen, de figyelem a munkáikat. Persze, meglehet, hogy ezekről is lesz szó a szerző egy következő nagyszabású kiadványában.

Nem kisebbségkutatóként nagy élvezettel fedezem föl a Bárdi Nándorral folytatott beszélgetésben, annak is egy lábjegyzetében, hogy hát hiszen én ismerem Tóth Pál Péter szociológust! A.Gergely Andrást nemkülönben. Amúgy sokat tanulok Bárdi válaszaiból, de még az evidenciának tűnő visszatekintéseket is a felismerésre való rácsodálkozással olvasom: „1990-ben megalakulnak a határon túli intézmények, s

egyszerűen elmosás az addigi irodalmárkodást, irodalom-központúságot. Mindenki empirikus kutatásokkal akar előállni.” (40. p.) Igen pontos meglátásokra döbbsent rá: „a 2004-es népszavazás során, amikor a modernizációs retorika és a jóléti sovinizmus érzete hiszterizálódva összecsúszott...” (52.)

Stefano Bottoni Erdély-szakértő, a '89 előtti időszakra vonatkoztatva mondja: „Könnyű ma csupán erkölcsi alapon elítélni a Ceaușescu-rendszert, ahogy sokan teszik, és ezt valahogy el tudom fogadni, mivel valóban egy brutális elnyomó gépezetről volt szó. De sokkal nehezebb terepmunkával és mikroszinten megvizsgálni, hogyan változott meg egy adott területnek a népeisége, vagy hogy milyen etnikai elitcsere előzi meg a politikai megtorlásokat egy erdélyi városban. Ezek még mindig kellemetlen tematikák, mert akarva-akaratlanul az éppen aktuális államhatalom legitimitását bolygatják.” (71.)

Novák Csaba Zoltán összeállításában jelent meg a Ceaușescu-rendszer magyarság-politikáját taglaló Aranykorszak? c. munka, ez az 1965–1974 közötti időszakra helyezi a hangsúlyt. „Mi a fontosabb egy történelmi téma földolgozásánál, a módszertan, vagy a szemlélet, esetleg az empiria?” – kérdezi FTG: a jó kérdező jó debatter is, mert figyel a válaszokra. Novák Csaba Zoltán válasza: a pozitívizmuson túllépve „idővel inkább az elmélet felé fogok elmozdulni”. (107.) „Ha szóhoz jutok a román közegben, mindig fontosnak tartom a párbeszédet” – így Novák. (113.)

„Kezdjük az elején: iskolák, szocializáció, gyerekkori környezet. Mi a fontos ebből?” – teszi fel az első kérdést a történész-intézményvezető Simon Attilának. „A legfontosabb az, hogy gőmöri vagyok” – hangzik a (gőmörihez méltó) válasz. „Természetesebben mozogok a szlovák tudományos közegben, legalábbis abból a szempontból, hogy őket jobban érdeklik az általam kutatott témák és a produktumok, mint a magyarországi szakmát” – mondja egy helyütt. (135.) És a szlovák-magyar ki egyezés lehetőségét firtató kérdésre: „közös a múltunk, de különböző a történelmünk.” (140.)

Gidó Attila történész az erdélyi zsidóság 20. századi történetét kutatja, bátyja, Csaba is történész. „...a zsidó identitás problémája nagyon összetett. Nagyon összetett az asszimiláns zsidó fogalma is, és a cionista zsidó fogalma is. Nincsenek tiszta kategóriák, folyamatos átfedésekkel szembesülünk” – mondja. „Gidó Attila a két háború közti erdélyi zsidó identitással kapcsolatban.” (167.) Valamint: „Romániában ma is nemzeti kisebbségként, etnikumként ismerik el a zsidóságot, amely ebben a minőségében parlamenti képviselő-jogosult.” (169.)

Papp Z. Attila szociológus „félszékely”-nek mondja magát, s szerinte „kisebbségi szempontból másképp tételeződnék bizonyos dolgok”. A katonaság, mint minden beszélgetőtársnál, esetében is megidéződik. (Szokták mondani, hogy ami a nőknél a szülés mint nagy esemény, az a férfiaknál a katonaság.) Papp Z. Attila is jól viselte ezt az időszakot, sokakhoz hasonlóan olvasott. Sokat, románul. „A kutatóintézeteknek elsősorban szakmai autonómiájuk van” – mondja. (189.) Intézményében, a Társadalomtudományi Kutatóközpontban kiemelten kezelik a magyarországi cigányság kérdését, de a romakutatást mint olyat is.

Hornyák Árpád egyebek mellett a magyar–jugoszláv kapcsolatokat és a jugoszláviai kisebbségek állapotát kutatja. Sorkatonai tapasztalata: „nem a nemzetiség számít, hanem hogy mit érsz, milyen ember vagy”. (199.) A kisebbségkutatásba Bárdi Nándor vezette be. Nagy különbséget tételez a magyar és a szerb mentalitásban: ha a magyar lobbánékony és hirtelen, „ez talán még fokozottabban igaz a szerbekre”. Mirnics Károlyt említi: újabb ismerős név.

Gaucsík István történész felmenőivel szemben, akik magyarságuk ellenére Gaučičként írták a nevüket, „önhatalmúlag magyarosított”. A történelmi stúdiómainál Roman Holec nevét és szerepét emeli ki, de többször is elismerőleg hivatkozik rá. FTG-nak és Bárdi Nándornak Molnár Imre mutatta be őt az OSZK-ban, de első jelentős tanulmánya szlovákul jelent meg. „Nekem mindig fontos volt,

hogy a kollégák az erdélyi magyar szövetkezekről írtak, mert volt összehasonlítási alapom a szlovák és a cseh képlet értelmezéséhez.” (245.)

L. Balogh Béni levéltáros-történész: „Külön felemelő érzés az, amikor az ember bemegy egy levéltári raktárba. Ez az, amit egy kutató nem élhet meg, mert neki csak a kért dossziékat, köteteket hozzák ki.” Az 1940–1944 közötti magyar–román viszonyokat kutatja. „Van azonban egy kiváló kolozsvári román történész, Ottmar Trașca, aki ugyanolyan jól ismeri a magyar levéltári anyagot, mint én a román, vagy talán még jobban. Ő valóban elfogulatlan, objektív szemléletű tudós.” (267.)

Kiss Tamás „legismertebb tudományos kutatásai az erdélyi magyar népesedésre vonatkoznak”. „Kicsi, senkivel nem kommunikáló klikkek csontosodtak meg egy fenn nem tartható rendszerben. Ma a politológusok nem tudják, hogy a szociológusok mit csinálnak. És viszont. Nem járnak egymás konferenciáira, és foggal-körömmel ragaszkodnak ahhoz, hogy van saját felségterületük. Állítólag van erdélyi magyar politikatudomány meg erdélyi magyar szociológia. Szerintem nincs.” (285.) Nem tartja magát senki tanítványának, de Bárdi Nándort említi. Adminisztratív tekintet c. könyvről: „A saját helyzetemet értelmezte, és azt, hogy én milyenfajta társadalomtudományt művelek.”

Ifj. Korhecz Tamás palicsi jogász mondja: „Én örök hálával tartozom a szüleimnek azért, mert néhány dolgot kisgyerek koromtól tudatosítottak bennem. Az egyik a nemzeti kultúránknak a tisztelete. (...) Ugyancsak megtanítottak egyfajta feltétlen törvénytiszteletre és tisztességre. (...) Ugyancsak közös volt bennük a tudáshoz és a munkához való viszony. Mindketten hittek abban, hogy szorgalommal, tudással, munkával lehet csak úgy építkezni, hogy az az építmény szilárd talajon álljon.” (310.) Elmondja, mit gondol a Soros György által létesített és támogatott CEU-ról (fontosnak és hasznosnak ítéli meg), ahol maga is oktat – bár a könyv megjelenése óta ez már változhatott.

Eiler Ferenc történész is fiatalabb nálam (Filep Tamás Gusztáv említi, hogy mindegyik beszélgetőtársa fiatalabb nála), őt a két világháború közti magyar kormányzatok nemzetiségpolitikája és a magyarországi németek két világháború közti története foglalkoztatja; abban a szerencsében van részem, hogy olvashattam A magyarországi németek elmúlt 100 éve c. könyvét (Budapest, Argumentum, 2020). A magyarországi németekről mondja: „A lakosság jó részében kialakult a kettős kötődés. Az emberek túlnyomó többsége számára valóban természetes volt, hogy német származásúak, németül beszélnek, németül tanulnak az iskolában (egy ideig), német istentiszteletre járnak; ez egy adottság volt, miközben ezer szállal kötődtek Magyarországhoz, hisz' ez volt a hazájuk.” (351.)

És Filep Tamás Gusztáv, akit Bárdi Nándor kérdez. A már kikérdezett tizenkét alanyhoz viszonyítva magát ezt mondja: közülük „én vagyok az egyetlen, aki ha történeti kényszer következtében is, de a magyar kultúra fővárosában nőtt fel, ráadásul egy könyvtárszobában.” (371.) Az 56-os múltról: „Nézd, az emberben folyamatosan, szinte észrevétlenül alakul ki az a tudat, hogy ő ellenzéki, vagyis egy másik kategória, másodrendű ember.” (379.) Megemlíti, hogy a Pro Hungaris alapítványnál dolgozva könyvkiállításokat szervezett „külföldi magyarlakta területeken, és utána odaajándékoztuk a könyveket az adott intézménynek. Így lehetett a szomszédos országok közintézményeibe viszonylag nagyobb tételekben könyveket juttatni, 1000–1500 címlet akár. Például Dunaszerdahelyen, Komáromban, Rimaszombatban...” (390.) 1986-ban az Eötvös Klubban kiállítást rendez Hrapka Tibor

Hrabal-fotóiból, ezen részt vett Hrabal is. Ryszard Kapuściński is meghívja, akinek az volt a kérése, hogy Csoóri beszéljen a megnyitón: „Egyszer majd megírom ezt a történetet...” Az ef-Lapok kapcsán: „Azt találtam ki, hogy megszólaltatok tudósokat a szomszédos országok magyarságából.” (392.) A már említett, Tóth Lászlóval közösen írt művelődéstörténeti alapműről Tóth Károly véleményét idézi: „az előzmények összefoglalását ez a kötet nagyon jól elvégezte. Szeretném hinni, hogy ez nagyjából így is van, és hogy az ő munkájuk, a Magyarok Szlovákiában kötetek és a mi művelődéstörténetünk között van kontinuitás.” (404.) A Peéry- és a Szvatkó-kötetek összeállítójaként: „Láttam, hogy a szlovákiai magyar közösség nem ismeri a múltját, nem tudja, hogy milyen problémák foglalkoztatták az elődöket. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy mi ezzel szemben mindent tudtunk, ellenkezőleg: e munkák elvégzése közben ismertük meg ezt a világot.” (410.) A történelmi kisebbségi közelmúltról, a Sarló és a Prohászka Körök kapcsán, melyekről '89 előtt torzult képünk lehetett: „Az, hogy milyen képet alkotunk a múltról, hogy melyik álláspont győzedelmeskedik, nagyon sok esetben attól függ, hogy ki kit él túl.” (412.)

Próbáltam nagyon rövidre fogni ezt a könyvismertetőt. Abban bízva, hogy a nem idézett részekre kíváncsiak minden bizonnyal fellelőzzék a könyvet. Filep Tamás Gusztáv ismét nagyot alkotott, szorgalma, tehetsége és kutatóhajlama meghozta gyümölcsét. A szerző augusztusban lesz kerek hatvanéves. A további ötven kötetterve megvalósításához kívánunk neki erőt és jó alkotókedvet.

Csanda Gábor